

Аграрна історія в іменах

А.Г. Морозов

АГРАРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ

В. В. ГОЦУЛЯКА

Інтерес до аграрної проблематики зародився у В.Гоцуляка ще в студентські роки, коли відомий знавець аграрної історії професор Д.П.Пойда читав спеціальний курс з історії селянства в часи реформи 1861 року в Росії студентам історичного факультету Дніпропетровського університету. Проблеми українського села були в полі зору доцента, а з 2001 року професора В.В. Гоцуляка, коли він викладав курс історії України. Саме в цей час при Черкаському державному, а тепер національному університеті зусиллями Інституту історії України, ректорату, професора А.Г. Морозова започатковує свою роботу Науково-дослідний інститут селянства. Селянознавцями України створюється Наукове товариство істориків-аграрників і формується портфель журналу "Український селянин". Вже у першому числі цього видання вчений публікує у співавторстві з А.Г. Морозовим статтю [1], присвячену сільськогосподарській контракції в добу НЕПу, де звернута увага на її важливість, як широкого комплексу збутопостачальних і виробничих договірних відносин між селянськими господарствами, сільськогосподарськими кооперативними об'єднаннями і державними організаціями та переробними підприємствами. Саме контракція, як доведено в статті, всебічно активізувала підприємницьку діяльність найширших кіл селян-виробників, безпосередньо сприяла економічному піднесенню аграрного сектору народного господарства України.

Статтю "Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспект" [2] присвячено пам'яті вчителя – професора Д.І. Пойди. У ній В.В. Гоцуляк виявив себе зрілим вченим, спрямувавши увагу наукової громадськості на зростаючий статус "селянознавства" в аспекті побудови певної системи понять, категорій і принципів, які повинні допомогти свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань. Автор звертає увагу і на певні складнощі, що стоять на шляху об'єктивного вивчення реформи 1861 року в Україні. Він бачить їх у наступному: а) дослідження селянства має певні перешкоди, передусім психологічного характеру у сенсі входження в інтелектуально-наукову сферу, особливо на її елітарному рівні; б) існує прагнення і можливість перетворити дослідження реформи українського села цього періоду в своєрідну селянську резервацію в науці, бо відчутна слаба інтегрованість подібного типу досліджень у загальнонауковий контекст [2, 14]. Грунтовними методологічними міркуваннями позначений зміст цієї публікації. Так, наприклад, вчений вважає, що розгляд селянства часів звільнення від кріпацтва в розгорнутому суспільно-політичному контексті виключає підхід до нього як до замкненого соціального організму, що формувався лише на власному ґрунті і не знає взаємовпливів і запозичень. Впродовж усього

періоду свого існування селянство мало надзвичайно строкату, складну і динамічну стану структуру. Ці положення вчений ілюструє багатим статистичним матеріалом доби реформи 1861 р. Він не проминув звернути увагу й на сутність українського селянства, яке складає унікальний феномен, котрий синтезувався тисячоліттями в бінарних елементах, виконуючи продуктивну і культурну працю, маючи багатющий досвід побуту, духовного життя. Однак воно змушене гостро реагувати на панщину, яка загострила до краю суперечності між поміщиками і селянами [2,20]. Такими науковими рефлексіями наповнена стаття В.В.Гоцуляка, написана у контексті нинішніх дослідницьких інновацій.

Вивчення історії реформи 1861 р. та її здійснення в Україні, на думку вченого, повинно включати такі основні аспекти: 1) ідейно-змістовний, в тому числі, формування соціальної свідомості народних мас (еволюція світоглядної ідеї селянства, методи і стилі її відтворення історіографічною практикою, розвиток уявлень про реформу, про людину в її контексті, а саме, селянина, його діяльність, ідеали, становище і зміни в поглядах на аграрні відносини, реакцією у вигляді селянських рухів, виступів, покарання поміщиків, підпалу маєтків, масових втеч, зростанням недовіри до місцевих, центральних органів влади, організацій); б) інституційний (дослідження установ, форм і засобів, що забезпечують відтворення та організацію проведення реформи, спрямування цього процесу).

Змістовно згадана вище стаття є своєрідною сучасною моделлю дослідження реформи 1861 року, яка врахувала всю складність проблематики, її багатоплановість, широту хронологічних та географічних меж, певну суперечливість в проведенні розкріпачення селянства та ін. В.В. Гоцуляк висунув пропозицію створення декількатомної праці, присвяченої історії цієї реформи, яка б стала надійною основою для наукової розробки обширної і не менш важливої проблеми – історії українського селянства ХІХ ст., написаної у річищі більш широкого спектру традиційних і сучасних методологічних практик наукового пізнання: реконструкції – пояснення – представлення – інтерпретації минулої дійсності з використанням принципів системного підходу та спеціальних методів просторової типології, комп'ютерної обробки об'ємних статистичних матеріалів.

В наступній своїй публікації В.В. Гоцуляк звертається до проблем аграрного ладу України часів Української Козацької Держави, зокрема земельного законодавства та системи судочинства часів Гетьманщини [3]. Незважаючи на солідну часову дистанцію, автор виявив себе знавцем тогочасних законів та особливо судочинства в Лівобережній Україні у другій половині ХVІІ-ХVІІІ ст. Подаючи досить складну систему правовідносин, вчений, одночасно, вважав за потрібне звернути увагу на використання в земельному судочинстві різноманітних "еталонів" ґрунтів для виміру земельних планів. Особливо цікавими статистичними

матеріалами є наведені найпоширеніші одиниці виміру земельних площ, які застосовувалися в той час в Україні. В цілому автору вдалося послідовно та логічно викласти свої думки, навести історичні аналогії, зробити цінні узагальнення.

Ще одна стаття В.В. Гоцуляка з цього циклу стосується актуальних аспектів історії історіографії правового статусу українського селянства пізнього середньовіччя [4]. В ній проаналізовано існуючі концепції та узагальнено доробок вітчизняних дослідників із цього приводу. Вчений, зокрема, зазначає, що момент глибокого осмислення науковцями літератури з питань правового статусу українського селянства затягнувся на довгі роки. Однак вся вона потребує детального вивчення й осмислення, включення до загального історіографічного процесу. Тенденція зацікавлення цією проблематикою виявляється в пошуках автором ефективних шляхів її дослідження. Один із них автор статті бачає у тому, що в наш час, полемізуючи з тією частиною науковців, які ще йдуть у фарватері радянської концепції історії селянства, потрібно узгодити й привести у відповідність внутрішньому змісту відповідну термінологію та чітко визначитись із уживанням дослідниками таких понять, як "землекористування", "землеволодіння", "суспільне землеволодіння", "займанщина" та інші, в які різні науковці, в залежності від світоглядних орієнтирів, вкладають неоднаковий зміст. Наведені положення мають неабияке значення для ефективного дослідження правового статусу селянства. Зміст статті переконує, що вчений намагається донести до читача всю складність взятої до розгляду історіографічної проблематики, турбується про збереження всього цінного, що накопичено в українській історичній науці з цього питання. Саме таким устремлінням проникнуті викладені думки вченого і, зокрема, про те, що в наш час, коли на науковця все менше тисне політичний аспект проблеми, потрібно вивчити і оцінити все те, що було відкинуто, виключене з історіографічного вжитку за часи тоталітарної системи. На думку В.В.Гоцуляка, завдання по-новому осмислити і самі макро- і мікроперіоди історії українського селянства у відповідності з основними тенденціями, концепціями історичного розвитку є актуальним і варто лише вітати звернення сучасних науковців, хоча і запізніле, до історіографії правового статусу українського селянства. І в цьому сенсі, – зазначає він, – історіографічна матриця сприятиме підвищенню статусу селянознавчих студій, які у сукупності із залученням архівних і нововиявлених матеріалів відкриють нову сторінку в дослідженнях історії українського селянства [4,17].

Новітній етап у розвитку української історіографії, який наступив у 1991 році з проголошенням незалежності України, викликав появу значної кількості праць, присвячених аграрним перетворенням в Україні у XIX – на початку XX ст. Саме на численні публікації і захищені кандидатські дисертації, в яких науковці дослідили історію здійснення Столипінської аграрної реформи в Україні звернув свою увагу В.В. Гоцуляк в наступній своїй публікації в "Українському селянині" [5]. Їй передувала стаття, яка вийшла у співавторстві з Р. Бакало – учнем В.В. Гоцуляк, в якій висвітлювалися селянські виступи в Україні в часи Столипінської аграрної реформи [6]. В

ній автор виявив себе знавцем джерел, документальних та архівних матеріалів, присвячених цій проблематиці.

Звертаючись до розгляду перспектив історіографії історії Столипінської реформи в Україні, вчений детально проаналізував радянську історіографію. Він, зокрема, зазначив, що сучасні науковці неповні використовують надбання до- і пореволюційної історіографії, вітчизняних вчених, хоча для більшої частини їх публікацій, присвячених, наприклад, соціально-економічному розвитку країни, політичному устрою, заважали ідеологічні стереотипи, що не сприяло продуктивному осмисленню процесу здійснення столипінської аграрної реформи [5, 22]. Аналізуючи вітчизняну і зарубіжну історіографію, автор звернув увагу й на необхідність вивчення в сучасній літературі праць вчених, які несуть на собі відбиток перехідного періоду. В полі зору мають бути й ті, в яких йдеться про нове концептуальне осмислення Столипінських аграрних перетворень. Актуальною є проблема утвердження нових тенденцій у вивченні цієї проблематики. В.В. Гоцуляк ставить запитання: "Чи є праці, в яких автори вивчають людський фактор цієї проблеми? Адже, окрім П.А. Столипіна, були десятки і сотні виконавців рішень уряду зі своїм характером, особливостями, практикою ведення справ. Вони діяли в українському просторі, проводячи реформу, можливо, помилялися, а якщо так, то саме у чому полягає помилковий характер їхніх дій, чим були викликані й обмовлені помилки влади?" [5, 22]. На переконання вченого, ще недостатньо виходить досліджень, в яких йдеться про "мовчазну більшість" – народ, по долі якого пройшлися колеса Столипінських аграрних перетворень. Відсутні праці, в яких досліджується доля самої людини у здійсненні аграрної реформи П.А. Столипіна. Це засвідчує слабкість загальнотеоретичного, якщо хочемо історіософського, осмислення селянознавчої проблематики й її конкретного вияву в Україні. Як бачимо, В.В. Гоцуляк широко підходить до вивчення зазначеної проблематики, намагається звернути увагу на фундаментальні основи тогочасних аграрних перетворень, закликає повніше з'ясувати їх вплив на розвиток продуктивних сил. Він, зокрема, вказує на те, що Столипінську модель аграрних перетворень в Росії і в Україні не варто розглядати ізольовано від соціальних, політичних, економічних умов, існуючих на той час. А сама сучасна історіографія проблеми ще виглядає досить скромно [5, 22].

Незважаючи на це, дослідження стану сільського господарства в Україні на початку XX століття, крізь призму проведення Столипінської аграрної реформи, є актуальною теоретичною та практичною проблемою. Саме таким твердженням починається наступна стаття В.В. Гоцуляка "Новітня історіографія Столипінської аграрної реформи в Україні" [6]. Характерно, що вчений дає характеристику своєї попередньої статті, зазначаючи, що лейтмотивом її став аналіз історіографічних напрацювань у трьох площинах: загальноросійських досліджень реалізації реформи; праць, присвячених її впровадженню в межах України; публікацій про проведення аграрних перетворень в окремих регіонах. Вчений не відкидає доробку радянських вчених, зазначаючи, що він в цілому у висвітленні аграрної політики

самодержавства взагалі й Столипінської аграрної реформи зокрема, є вагомий. Науковцями досліджено проблеми поміщицького господарства на початку ХХ ст., передумови аграрної реформи П.А. Столипіна, руйнування общини капіталістичними формами землекористування, оренди землі, діяльності Селянського Поземельного банку, переселення до Сибіру, селянське землеволодіння, соціально-правове становище селян, роль селянського руху в Україні до початку Першої російської революції і в період проведення аграрного реформування. Відзначаючи зростання з другої половини 1980-х років уваги до постаті П.А. Столипіна, автор наводить і аналізує праці як російських, так і українських вчених із цього питання.

Далі В.В. Гоцуляк переходить до аналізу публікацій, безпосередньо присвячених проведенню аграрної реформи П.А. Столипіна в Україні. Він детально аналізує зміст досліджень В.С. Майстренка, який одним із перших у новітній українській історіографії звернувся до вивчення історії проведення цієї реформи в Харківській губернії. В такому ж контексті автор аналізує доробок В.В.Бочарова, що стосується реалізації Столипінської аграрної реформи в Катеринославській та Харківській губерніях. У дослідженнях названих авторів вчений вилучає найбільш важливе, а саме те, що розширює наші уявлення про аграрні перетворення, ініційовані П.А. Столипініним.

В.В. Гоцуляк також звертає увагу наукової громадськості на праці, в яких вивчаються окремі аспекти цієї проблеми. Зокрема, він вважає, що ще один крок у вивченні історії реалізації Столипінської аграрної реформи вже в межах Півдня України здійснив О.М. Приймак. Зростання інтересу до цієї проблеми виявив й І.М. Власюк, детально проаналізувавши вплив Столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України в 1906-1915 рр. Праці цих авторів також детально проаналізовані історіографом. Результатом дослідження цієї проблеми, вважає В.В. Гоцуляк, є те, що на середину 2002 р. в Україні з'явився значний масив якісно нових на змістом публікацій, було захищено декілька дисертацій, в яких аграрне реформування початку ХХ ст. в Україні стало предметом спеціального наукового дослідження. Однак Україна як окремий економічний регіон, зі своїми національними та історичними особливостями, в роки проведення аграрної реформи П.А. Столипіна ще не стала предметом спеціального дослідження. Таку мету поставила перед собою Л.Р. Ігнатова, зазначає автор, одночасно вказуючи не те, що вона розпочала свої пошуки ще в 1994 р. вивченням передумов та процесу здійснення цієї реформи на українських землях. Вчений детально проаналізував внесок Р.І. Ігнатової у висвітлення Столипінської аграрної реформи та її здійснення в Україні в 1906-1915 рр. Він також зробив цілком слушний загальний висновок про те, що, розпочавши локальні дослідження, сучасні вчені перейшли до вивчення цієї проблеми в цілому. На думку вченого, переосмислення значення введення приватної власності на землю дозволяє історикам по-новому оцінити Столипінську реформу та досвід аграрного реформування початку ХХ століття [7, 76].

Ще одним напрямком наукового зацікавлення селянознавчою проблематикою професора

В.В.Гоцуляка є персоналістика, а саме висвітлення на сторінках "Українського селянина" постатей українських вчених, які зробили вагомий внесок в опрацювання аграрної історії України [8]. На початку статті автор зазначає, що вже з часу заснування журналу його редакція звернула увагу на постаті українського села. Вже у третьому випуску часопису за 2001 рік увагу В.М.Ромашенка, В.О.Крота, О.Я.Рахно, О.О.Вінтоняка й О.В.Герасименка привернула аграрна проблематика у науковій спадщині М. Костомарова, М.Грушевського, О. Русова, Д. Похилевича та М. Леценка. Аналізуючи їх зміст, В.В. Гоцуляк вказує на те, що хоча статті написані про різних істориків і різними авторами, їх об'єднує наскрізна проблематика – аграрна історія України, починаючи від утворення Української Козацької Держави до початку ХХ ст. Даючи змістовну історіографічну характеристику праць названих вище авторів, вчений з'ясовує особливості та виявляє певні нюанси, які б ще більше зацікавили допитливого читача. Уважно дослідивши зміст усіх випусків журналу, автор статті чітко зазначає, що саме з шостого числа "Українського селянина" (2002) у часопису з'являється окрема рубрика "Аграрна історія в іменах". Необхідність її появи він пояснює підвищеною увагою науковців до вчених, які зробили визначний внесок у дослідження історії українського селянства, розвиток економічної думки, сприяли благодійництву, меценатству, зростанню освітньо-культурного рівня сільського населення, робітників харчової промисловості та інших.

У контексті своєї дослідницької історіографічної практики В.В. Гоцуляк аналізує праці Н.Р. Темірової "Слово про батька", П.М. Тригуба "Роман Данилович Лях – людина, вчений-історик, патріот", М.І. Запари "М.Х. Бунге – почесний член Університету св. Володимира", В.М. Мойсієнка "Український період у суспільній діяльності та творчості М.І. Туган-Барановського (1901-1904 рр.)", Л.Л. Чабанко "Сільські священники як об'єкт радянської репресивної системи (на матеріалах справи Г.П. Ковальського)". З'ясовуючи спільний знаменник цих публікацій, як і попередніх, вчений знаходить його у наскрізній ідеї – вивченні історичної творчості видатних вчених крізь призму дослідження ними аграрної історії України. Аналізуючи наступні публікації, автор звертає увагу на ті з них, які тематично пов'язані з меценатством Репніних, діяльністю родини Симиренків, зі створення умов праці та побуту робітників цукрових заводів (друга половина ХІХ ст.), благодійністю князів Воронцових та родини Балашових у Мошногогорському маєтку Київської губернії в 80-90-х рр. ХІХ ст.

Історіографічна рефлексія В.В. Гоцуляка сягає й публікації М.І. Бушина та Л.М. Товстоп'ят, в якій проаналізовано наукову спадщину І.Г. Шульги за 1954-1974 рр. Також, на думку вченого, змістовністю відрізняються публікація Г.Т. Капустян, вміщена у восьмому випуску "Українського селянина", котра присвячена висвітленню діяльності В.П. Данилова. Аналітичністю та науковим викладом матеріалу відрізняються спогади С.В. Кульчицького про місію Джеймса Мейса в українській історії. На переконання автора, вченому вдалося на широкому тлі суспільно-політичних відносин і упередженого ставлення радянського керівництва до голодомору 1932-1933 рр. показати, що Дж. Мейс взяв найактивнішу участь, як

виконавчий директор комісії у Конгресі США з вивчення жажливого голоду тих років.

Тематично об'єднавши наступні дві публікації П.М. Тригуба про М.С. Ліванова (1751-1800) та І.Б. Василика про спадщину К.Левицького, автор в історіографічному ракурсі детально проаналізував їх зміст. Зокрема, він наголосив, що перший вчений, висвітливши життєвий шлях науковця, значну увагу приділив діяльності М.С. Ліванова з організації практичної школи землеробства для селян-переселенців, пропаганді поліпшення обробки ґрунтів та ін. Другий історик показав як К.Левицький виступав активним захисником інтересів українського населення, насамперед селян.

Загальний висновок вченого зводиться до справедливого твердження про те, що аналіз публікацій в "Українському селянині", присвячених аграрній історії в іменах, засвідчив велику зацікавленість вчених цією проблематикою. Починаючи з третього випуску, в ньому систематично публікуються статті про українських дослідників аграрної історії, які жили і створювали свої праці протягом XIX-XX ст. Діапазон їх наукових інтересів охоплював період від XIV до XX ст. включно. В.В. Гоцуляк висловив надію на те, що й надалі редакційна колегія продовжить публікацію біографічно-історичних матеріалів про дослідників українського села. Цією та попередніми публікаціями В.В.Гоцуляк продемонстрував професійний історіографічний підхід до осмислення селянознавчої проблематики, вміння науково глибоко і всебічно осмислити історію аграрних історичних досліджень в Україні, дати аналіз публікацій, присвячених аграрній історії в іменах.

Отже, теоретико-методологічні, історіософські положення, фактологічний матеріал, висновки і узагальнення, які містяться в працях вченого, суттєво розширюють сучасні знання з історії аграрних відносин в Україні, а сам В.В. Гоцуляк посідає чинне місце серед сучасних дослідників історії українського села.

1. Морозов А.Г., Гоцуляк В.В. Сільськогосподарська контрактиція в добу Непу // Український селянин. – 2001. – Вип. 1.
2. Гоцуляк В.В. Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти // Український селянин. – 2001. – Вип. 2.
3. Гоцуляк В.В. Земельне законодавство та система судочинства в Україні часів Гетьманщини // Український селянин. – 2001. – Вип. 3.
4. Гоцуляк В.В. До історії історіографії правового статусу українського селянства пізнього середньовіччя // Український селянин. – 2002. – Вип. 6.
5. Гоцуляк В.В. Перспективи історіографії здійснення Столипінської аграрної реформи в Україні // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.
6. Гоцуляк В.В. Селянські виступи на Україні в часи століпінської аграрної реформи // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси. – 2001. – Вип. 27. (у співавторстві з Бакало Р.І.).
7. Гоцуляк В.В. Новітня історіографія Столипінської аграрної реформи в Україні // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. Інститут історії України Національної Академії Наук України. – Черкаси, 2004. – Вип. 8.
8. Гоцуляк В.В. Аграрна історія в іменах на сторінках "Українського селянина" // Український селянин: Зб. наук. праць, 2006. – Вип. 10.

Н.О. Баранкова

ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЯ І НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ПРОФЕСОРА М.В. РЕВО

М.В. Рево – відомий український вчений-мікробіолог та педагог. Він належить до категорії дослідників, чий науковий доробок є надзвичайно багатограним і знаходиться у сфері інтересів фахівців різних галузей сільськогосподарської науки та медицини. На жаль, обставини життя професора М.В. Рево й політичний клімат у СРСР обумовили нерівномірність дослідження особистості, громадської, педагогічної і наукової діяльності вченого. Аналіз доробку вітчизняних дослідників біографії та наукової спадщини М.В. Рево дозволяє стверджувати про зростання інтересу наукової громадськості до його постаті та наявності лакун у вивченні проблеми.

У дослідженні життєвого та творчого шляху вченого можна виділити два основні етапи: 1927–1989 рр. та 1997–2007 рр. Перший етап пов'язаний з відгуком наукової громадськості на сторінках вітчизняної та закордонної преси, наукових збірників на оприлюднення результатів власних експериментальних досліджень професора М.В. Рево стосовно вивчення таких небезпечних для сільськогосподарських тварин і людей захворювань як ящур, бруцельоз, туберкульоз, сибірка, енцефаломієліт, а також з різних проблем імунології. Цей етап охоплює великий проміжок часу і припадає на тривалий період панування радянської історіографії з притаманними їй надмірною ідеологізацією історичної науки та вилученням з наукового обігу спадщини "ворогів народу", репресованих у 1920-1930-х рр., до яких належав і М.В. Рево. Другий можна віднести до етапу так званого "другого інтелектуального ренесансу" [1, 113], який став відлунням серйозних політичних і психологічних зрушень за доби "перебудови" та української незалежності. Він характеризується потужним зрушенням у розробці заборонених раніше питань з історії України, формуванням нової творчої генерації вітчизняних істориків, залученням і опрацюванням величезного масиву нових джерел, новими методологічними пошуками. Саме на цьому етапі вивчення внеску М.В. Рево у вітчизняну аграрну науку його ім'я та науковий доробок були повернені на сторінки наукової літератури.

Історіографія дослідження життєвого та творчого шляху М.В. Рево була започаткована у 1927 рр., коли з'явилася перша інформація про наукову діяльність вченого [2, 4]. Так, епізодичні відомості про наукову діяльність професора М.В. Рево зустрічаємо на сторінках тез та праць, присвячених всесоюзним та всеукраїнським науковим конференціям бактеріологів, епідеміологів та санітарних лікарів. Тут коротко характеризуються його наукові досягнення в галузі мікробіології та вірусології [2, 195; 3, 32].

Надалі повідомлення, відгуки та рецензії на наукову діяльність вченого та його праці були поодинокими, розпорошеними в різних всесоюзних та республіканських (УРСР та Татарській АРСР) наукових та науково-популярних виданнях з медицини, ветеринарії, сільського господарства та мікробіології.

Після арешту професора М.В. Рево у 1931 р. його ім'я, але не його праці, більше ніж на 10 років зникли з